

ANUARIO BRIGANTINO

2021

N.º44

ANUARIO BRIGANTINO

Fundado por D. Francisco Vales Villamarín

Comité Científico

Ángel Arcay Barral (director)

Xosé M.ª Veiga Ferreira (subdirector)

Alberto López Fernández (secretario)

Martín Almagro Gorbea

Fernando Alonso Romero

Manuel Ares Faraldo

Manuel Ma de Artaza Montero

Pablo Cancelo López

Marta Colón Alonso

Concepción Delgado Corral

Alfredo Erias Martínez

M.ª Jesús Lorenzo Modia

Carmen Manso Porto

Xosé Luís Mosquera Camba

Manuel Núñez Rodríguez

James Duran/Séamas Ó Direáim

Carlos Pereira Martínez

Antonio Raúl de Toro

Daniel Lucas Teijeiro Mosquera

Xesús Torres Regueiro

José Manuel Vázquez Mosquera

Sempre no recordo (†):

José Antonio Fernández de Rota

Antonio Meijide Pardo

José Antonio Miguez Rodríguez

Xulio Cuns Lousa

José García Oro

Luis Monteagudo García

Xosé Ramón Barreiro Fernández

Colaboradores técnicos:

Yosune Duo Suárez

Martín Fernández Maceiras

Silvia Muíño Naveira

José Luis Pariente

Ermita Rodríguez Pérez

EXCMO. CONCELLO DE BETANZOS

2021 n.º 44

Dos traballos asinados
responden os seus autores;
dos demais, a dirección do
ANUARIO BRIGANTINO

Data límite de admisión de
orixinais:
31 de MARZO

REDACCIÓN E INTERCAMBIO

Concello de Betanzos
Arquivo e Biblioteca Municipais

Rúa Emilio Romay, 1
15300 Betanzos, A Coruña

Tlf. 981 77 36 93
anuariobrigantino@betanzos.net

O *Anuario Brigantino* é unha revista de investigación, editada polo Concello de Betanzos. A presentación e a aceptación de traballos implica a cesión automática de dereitos de publicación por parte do autor, tanto en formato papel como en Internet.

Está considera na categoría “C-Normal” segundo a valoración do Ministerio de Cultura e clasificada así mesmo pola UNESCO (080000, Multidisciplinares. Humanidades). Aparece tamén integrada nas seguintes bases de datos: RISO e ISOC, esta realizada polo *Centro de Información y Documentación Científica* (C.I.N.D.O.C.) do C.S.I.C; DICE (*Difusión y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas*); DIALNET (*Portal de Difusión de la Producción Científica Hispana*); RILM Abstracts of Music Literature (*Repertoire International de Litterature Musicale*); MIAR (*Matriu d'Informació per a l'Avaluació de Revistes*); LATINDEX (*Difusión y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas*); *Ulrich's Periodicals Directory*; REBIUN (*Red de Bibliotecas Universitarias Españolas*); CARHUS Plus + 2018; RESH (*Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanidades*).

Cuberta:

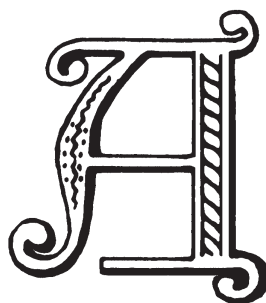
*Debuxo dun fragmento da fonte da
Diana Cazadora de Betanzos deseñada
por Pedro Villar.*

Contracuberta:

*Debuxo a partir fotografía de Ferrer
"Vendedoras na rúa da Porta da Vila".*

*Deseño da cuberta, composición e
maqueta: Yosune Duo Suárez.*

*Depósito legal: C-680/96
ISSN: 1130-7625
Imprime: LUGAMI*

ÍNDICE

* Gravados rupestres no concello de Paderne, polo GRUPO DE ARQUEOLOXÍA DA TERRA DETRASANCOS.....	11
* Dous machados de tope inéditos do Museo das Mariñas e o «Grupo 29» de Luis Monteagudo, por JOSÉ SUÁREZ OTERO.....	23
* Un pequeno puñal de espigo inédito del Museo das Mariñas: sobre armas, imagen y “representación” en los inicios de la Edad del Bronce, por JOSÉ SUÁREZ OTERO.....	33
* Nuevos elementos arqueológicos en Coirós (A Coruña), por DAVID FERNÁNDEZ ABELLA.....	41
* Ara romana de Perbes <i>Conventus Lucensis</i> , provincia Hispania Citerior, por FELIPE ARIAS VILAS e M. ^a DOLORES DOPICO CAÍNZOS.....	55
* Revisións y actualizacións del <i>corpus</i> de inscripciones romanas de Galicia (Hispania citerior), por JUAN MANUEL ABASCAL.....	59
* La Virgen de la Leche de Santa María de Conxo, por CARMEN MANSO PORTO.....	101
* Benfactores de la provincia de A Coruña: Los legados a los Establecimientos de Beneficencia Provincial (II), por MANUEL FIAÑO SÁNCHEZ.....	151
* Los Verederos de Betanzos 1789-1831, por ANDRÉS MOSQUERA GALÁN.....	177
* Crónica del Somatén Armado en el Partido de Betanzos (1920-1932), por JOSÉ LUIS CRESPO GARRIDO.....	185
* 10 anos do Memorial Carlos López García-Picos: a homenaxe de Betanzos ao seu músico máis internacional, por JAVIER ARES ESPÍÑO.....	233
* La restauración del retrato de Carmen Echeverría-Olaverri pintado, por Víctor Morelli, por CREA Restauración S.L.....	243
* A Porta da Vila de Betanzos: a súa demolición e ensanche, por DANIEL LUCAS TEIJEIRO MOSQUERA.....	267

* Os deportados galegos nos campos de concentración da Alemaña nazi (1940-1945). O caso da comarca de Betanzos, por ALBA GARRIDO FERNÁNDEZ e CARLOS LOZANO GONZÁLEZ.....	307
* “ <i>En las orillas del Sarela</i> ”. Exclaustración, xardín e literatura no pazo de San Lourenzo, por RICARDO VARELA.....	321
* A representación da tecnoloxía no parque do Pasatempo de Betanzos. Análise do mergullador e do dirixible, por YOSUNE DUO SUÁREZ.....	339
* Luis Cortiñas (1900-1987). Nacionalismo, republicanismo, condena e exilio, por XESÚS TORRES REGUEIRO.....	357
* As obras particulares no Arquivo municipal de Betanzos (1931-1962), por ÁNGEL ARCA Y BARRAL.....	453
* Actualizando a tradición: uns Xogos Florais do século XXI, polo grupo PESQUEDELLAS.....	479
* ACONTECEMENTOS DO ANO.....	487
* ENTIDADES CULTURAIS.....	519
* Presentación do Anuario Brigantino 2020, por ANTOLÍN SÁNCHEZ PRESEDO.....	537
* Presentación do anuario brigantino 2020: palabras de despedida do seu director (15 de outubro de 2021), por ALFREDO ERÍAS MARTÍNEZ.....	551
* Homenaxe a Alfredo Erías, pola REDACCIÓN DO ANUARIO BRIGANTINO.....	559

Dous machados de tope inéditos do Museo das Mariñas e o «Grupo 29» de Luis Monteagudo

JOSÉ SUÁREZ OTERO*

Sumario

A incorporación ós fondos do Museo das Mariñas de dous novos machados de bronce de tope e dous aneis do Bronce Final galego, permítenos reivindicar a aportación de Luis Monteagudo ó estudo da metalurxia da Idade do Bronce. Neste caso cun repaso ó seu grupo 29 e a problemática específica dos machados que aínda manteñen a mazarota de fundición.

Abstract

The incorporation into the collections of the Museo das Mariñas of two new bronze palstaves from the galician Late Bronze Age, allow us to vindicate the contribution of Luis Monteagudo to the study of the metallurgy of the Bronze Age. In this case with a review of its group 29 and the specific problem of the axes that preserve the casting jets.

Nun proceso de recuperación e reivindicación do que foi sen dúbida ó cume da obra do noso mestre e amigo Luis Monteagudo, aquela que ten e terá máis pegada tanto dentro coma fora de Galicia na evolución do coñecemento arqueolóxico, o *DieBeileinderIberischenHalbinsel*, (Suárez Otero, 2018-2019), aproveitamos, como xa fixéramos nun anterior artigo (Idem, 2016), a incorporación de novos materiais ós fondos do Museo das Mariñas para incidir nesa recuperación, ó tempo que estudo, do método tipolóxico que Luis Monteagudo nos legou. E, sobre todo, na posibilidade de empregar ese legado na lectura e interpretación dos novos achados, algo no que nos insistía a quen tivemos a sorte de aprender del, na necesidade de constatar a súa eficiencia e de avanzar na súa construción.

I. O GRUPO 29 DE L. MONTEAGUDO

1. Introducción

O grupo 29 de Monteagudo é máis que a clasificación xenérica ó uso dos machados con mazarota de fundición. Na medida que a tipoloxía de Luis Monteagudo atende a tódolos atributos das distintas pezas, tanto os intrínsecos – a forma en toda a súa variabilidade e na súa interrelación coa función, coma o extrínsecos –o contexto e a localización xeográfica, non queda atrapada pola aparencia, nin polos atributos que pola súa visibilidade e constancia aparenta ser os definitorios dun tipo ou grupo morfolóxico determinados. Así a meirande parte dos machados de talón e mazarota de fundición quedan englobados no seu grupo 29, pero del tamén forman parte outros que non presentan ese trazo diferencial, e a súa vez hai machados que si o presentan, pero non están integrados nesa tipoloxía. En verbas do propio autor, os machados do grupo 29:

* **José Suárez Otero**, Investigador Distinguido «María Zambrano», do Grupo de Investigación de Análise territorial (ANTE) e do Departamento de Xeografía da Universidade de Santiago de Compostela. josesuarez.otero@usc.es

Son produtos brutos de fundición de machados de tope con talón groso e mazarota de fundición cónica; o tope é recto o de lixeiramente curvo a semicircular ena relación cos aneis a súa posición é a miúdo mais baixa ou cara a metade delas. Afollaé lisa ou provista de nervaduras ou estreitas acanaladuras; un groso y romo fio discorre recto ou case recto. A esta subfamilia está asignado tamén o tipo 29H, porque agás a ausencia de mazarota ten tódalas características do tipo 29G. En conxunto esta subfamilia cosseus numerosos machados configura un único grupo, pero subdivídese en moitos tipos e variantes. Os tipos 29A, 29B y 29B1 foran presentados por nos no 1951 como «tipo Miñoto»[cit. Monteagudo 1951]. (Monteagudo, 1977: 165).

En definitiva, a importancia cuantitativa no contexto dos machados de tope do NO, así coma a súa complexidade formal, fai que os machados non constitúan un tipo en si mesmas, senón una subfamilia de aqueles, ó que na tipoloxía de LuisMonteagudo é un grupo, conformado a súa vez por una serie de tipos afíns, e aínda estes coas súas propias variantes. Esta tipoloxía analítica moi desenvolvida en conxunción coa variable xeográfica é a base da proposta de LuisMonteagudo e, contra dos seus críticos, é o que a fai máis útil a hora de entender e interpretar o obxecto arqueolóxico. Así o propio LuisMonteagudo entende a partires do estudo morfolóxico que esta subfamilia non resposta nin funcional, nin cronolóxicamente, de maneira homoxénea en tódalas súas expresións, aínda que responda a una fenomenoloxía tardía e de funcionalidade específica e diferenciada, como sosteñen os máis dos investigadores. Así en canto do funcional LuisMonteagudo di dos machados do grupo 29: «Entre as dúas posibilidades: lingotes con función monetaria ou exvotos nos temos à primeira como mais probable, dado que este tipo de machados non aparecen nin en santuarios nin en necrópoles (cf. Grupo 39, p. 228).»(Monteagudo, 1977:165).

Incidindo na prevalencia do machado-lingote, mesmo con función paramonetar, anda que deixa, sen embargo, o marxe do tipo 29H para un posible uso instrumental dunha parte deses machados. Mentres no cronolóxico, que pormenoriza en cada un dos tipos e variantes e afronta o problema da falta de contextualización da maioría das pezas, sostén una adscripción xenérica o Bronce Final, cunha matización para algún dos tipos cara ó final dese período e mesmo máis alá do mesmo, pero tamén dunha maior antigüidade no caso doutros. Así a tipificación analítica de Monteagudo apunta a una certa diversidade dentro dun conxunto que aparenta homoxéneo e valora as consecuencias da mesma.

2. Un marco tipolóxico complexo

O certo é que LuisMonteagudo crea as bases dunha comprensión máis detallada e precisa dunha fenomenoloxía específica do Bronce Final do Noroeste e determinante a hora de entender a produción metalúrxica nun intre de especial relevancia e máxima proxección exterior, tanto no factual coma no hermenéutico, dunha produción do bronce que ó mesmo tempo acada a súa maior riqueza, e tamén paradoxalmente, vólvese máis especificamente autóctona. Unha situación que estudo tipolóxico de Monteagudo axuda, máis que a confundir como pensan algúns investigadores, a definir e a entender.

Así Monteagudo diferencia dentro dese amplo grupo de machados oito tipos distintos segundo, fundamentalmente, o tipo de folla que presenten. Nunha relectura dos mesmos podemos facer unha clasificación intermedia en subgrupos que axuden a entender a

clasificación e permitan desenrolar o seu significado. Así, nos tipos E, G e H, a folla aparece nervada, lembrando os machados típicos de toda a serie de machados de tope e dous aneis ibéricos, co que neste caso a folla si presenta un reforzo estrutural e non so decorativo e que en certa medida contradi a funcionalidade non instrumental que se lle atribúe a estas pezas (Monteagudo, 1977, 176-181).

Nos tipos C a F, a folla xa non é lisa, senón que presenta uns engadidos ou alteracións de carácter fundamentalmente ornamental, dado que carecen de entidade estrutural (Monteagudo, 1977, 172-173 e 177-178). A través deles semella expresarse unha transformación, que non ten porque ser necesariamente cronolóxica, das nervaduras dos anteriores tipos, nos que aínda lembran o seu carácter estrutural, en imitacións que perden ese carácter para situarse xa no ámbito do ornamental: sucus que imitan os espazos internervales ou delgados filetes que imitan ós propios nervios, para finalmente desaparecer a tripla nervadura e eses estreitos filetes converterse nun ribeadoperimetral da folla ou ser mesmo substituídos por sucus, invertendo así totalmente o sentido básico da nervaduras, dado que eses sucus debilitarían a folla; un proceso que semella ir parello a unha estilización do machado. Finalmente, o 29 A ten folla lisa de sección cadrada ou hexagonal, o B a folla segue a ser lisa, pero a sección complica, volvéndose octogonal e nalgúns casos mesmo multifacetada, a variante B1 (Monteagudo, 1977, 165-172), co que se perden as referencias as follas nervadas típicas de boa parte dos machados de tope galaico-minhotos.

3. A clave xeográfica

A dispersión xeográfica incide na relevancia desa diferenciación, pois os tipos máis simples, teñen unha dispersión máis ampla, aínda que todos eles insisten na actual departamento de Minho no Norte de Portugal como área de máxima concentración do grupo no seu conxunto (Fig. A). A idea dese «*kerngebiet*» en termos de Luis Monteagudo afianzase pois, non só cuantitativamente, por acoller un maior número de exemplares ou ós maiores depósitos, senón cualitativamente, por acoller a toda as variantes morfolóxicas e mesmo porque algunhas de esas so aparezan aí. Despois de Monteagudo, os novos achados, como os depósitos de Saians (Vigo, Rodríguez - Hidalgo), Cabeiras (Arbo, Rey – Carballo, 2014) ou Alcabre (Vigo, Suárez Otero, 2004), matizan esa xeografía ampliándoa o suroeste galego e situando o «*Kerngebiet*» ó redor do curso baixo do río Miño. Máis alá dese núcleo de máxima concentración temos unha expansión cara a outras áreas do norte de Portugal, destacando a proxección cara o sur, que remata na desembocadura do Douro e cunha importante concentración ó redor da cunca do río Ave, e outro núcleo secundario no alto Támega, acadando Tras os Montes polo leste. Aínda que se teñen feito revisións dos vellos depósitos, en canto os novos achados dados a coñecer a penas inciden nese último núcleo con algunha peza dos tipos lisos.

Outra concentración secundaria afástanos do «*Kerngebiet*» para situarse no occidente de Asturias e Este da actual provincia de Lugo, cunha proxección cara a metade norte desta última. Vai a estar caracterizada por conxuntos de reducidas dimensións, como os de Santaia de Ríoaveso ou Fologoso do Caurel; ou aqueles outros nos que, como Neiro, destaca a ampla presenza de fragmentos de pezas do tipo 29, así como de outros obxectos, ademais de restos de fundición, sinalando outra das características deste núcleo: a frecuencia de fragmentos de pezas amortizadas ou de restos de fundición, diversificando os contidos duns depósitos que no tipolóxico, sen embargo, volven a ser homoxéneos.

Despois do 1977 temos que sinalar referencias a algún achado no norte de Lugo (Ares-Basanta-Pombo, 1994), pero máis aínda no occidente de Asturias (Blas, 1991-92; Villa, 2009), que abundan no espazo por Monteagudo, aínda que engaden certas novidades no que a súa contextualización en relación cos castros se refire.

Fora desas tres áreas e en aparente estreita, senón directa, relación coa última, temos a presenza do grupo no norte da actual provincia da Coruña, no que poderíamos chamar arco Ártabro. Sempre pezas dentro de conxuntos nos que predominan outros tipos, e cunha morfoloxía dominada polas follas lisas, con presenza esporádica dos outros tipos. Máis alá deses territorios unha escasos exemplos illados dispersos polo Noroeste ou nas áreas veciñas, e aínda outros esporádicos, cando non dubidosos, en áreas máis afastadas dese territorio.

II. AS PEZAS DO MUSEO DAS MARIÑAS

Coa incorporación da colección Rafael Seoane ós fondos do Museo das Mariñas, a máis do enriquecemento dos mesmos no eido arqueolóxico, tivo lugar a recuperación dunha serie de machados da Idade do Bronce, algúns xa coñecidos de vello, pero por anos desaparecidos, e outros, coma os que imos presentar, que aparentemente resultan inéditos na nosa bibliografía arqueolóxica. Trátase de dous machados de talón e dous aneis que, ademais presentan a particularidade común de conservar aínda a mazarota de fundición. Esa condición de pertenza a unha mesma maneira de entender e construír un machado, pero tamén o carácter de estreita semellanza entre ámbalas dúas pezas é a razón de que lle dediquemos un estudo conxunto. Nada sabemos da súa orixe, polo que, aínda que provintes dunha mesma colección, non podemos afirmar, nin tampouco descartar, que esa fose a mesma ou diferente. A ligazón desa colección ó mercado de antigüidades empeora esa limitación. E que esa colección estivese tanto en relación con Galicia, pero tamén co Norte de Portugal, fai tamén máis difusa unha procedencia que, en todo caso, si parece claro estaría no Noroeste da Península Ibérica.

1. Machado de talón de dous aneis e mazarota de fundición (Fig.B).

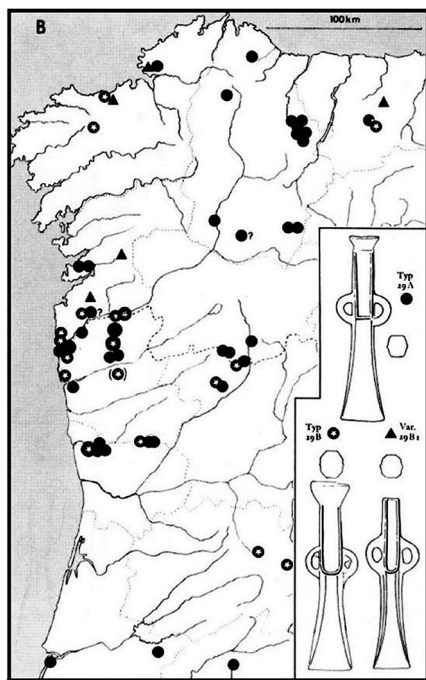
A. *Dimensións*

Lonx. Máxima Total: 244 mm Lonx. Do Machado: 202 mm.

AnchMáx. (Fío): 47 mm Anch. Tope: 21 mm

B. *Descrición*

A primeira das pezas presenta un excelente estado de conservación. Preséntase como un machado con dous aneis e mazarota de fundición, de corpo rectangular, prismático debido a unha sección transversal cuadrangular, pero moi ensanchado no seu extremo distal, o que diferencia nitidamente as dúas partes nas que se compón o machado. O talón é rectangular, con rebordes non moi acusados que tenden a pechar na súa parte superior, incurvándose antes de rematar na mazarota de fundición, mentres na inferior conflúen expandíndose para definir un tope saínte e levemente curvo, circunstancias ámbalas dúas que atenúan o carácter rectilíneo do talón. Pola contra, a folla ten os lados curvilíneos, por discorrer excurvándose cara ó fío, o que, pola súa parte, é apenas lixeiramente curvo e na actualidade emboutado. Os aneis de forma semicircular, bastante regular, e sección circular, atópanse no talón, inmediatamente por riba do tope. A mazarota, coa mesma boa

A

Fig. A. Distribución dos machados dos tipos Monteagudo, 29 A e B (Monteagudo, 1977, Taf. 137B).

B

Fig. B. Machado 1 do Museo das Mariñas (Fot. Alfredo Erias).

conservación ca o resto da peza, é proporcionalmente grande e ten forma troncocónica inversa e sección circular, cunhas superficies algo convexas e o remate plano.

O aspecto ven definido por unhas superficies pulidas e ben conservadas, agás erosións moi superficiais e pequenos esconchados que se acentúan no talón e, especialmente, na mazarota. A pátina é marrón escura, con manchas grixáceas ou gris-verdoso. O estado da peza leva a pensarse, ademais da posible boa calidade da liga, extrano por outra parte neste tipo de pezas, de ter sido sometida a unha limpeza forte en tempos recentes, sen descartar tampouco unhas condicións de conservación previas o seu achado tamén boas.

C. Tipoloxía

Trátase dunha peza do tipo 29A, o máis abundante dentro do grupo 29 e caracterizado segundo Monteagudo: por unha folla lisa de sección hexagonal; os rebordes do talón e o tope debuxan un rectángulo, de vez en cando as travesseiras dos topes están lixeira ou acusadamente curvados e centrados ou baixos con respecto dos aneis (sic). Dátaas

xenericamente no Bronce Final, insinuando dúbidas que so cabe interpretar na súa perdurazón na transición a Idade do Ferro. En canto a súa distribución resulta un tipo frecuente, tendo a súa área nuclear no Noroeste da provincia portuguesa de Minho, principalmente no val do río Coura nas proximidades á minas de estaño. Un pequeno grupo de pezas provén das provincias de Tras-os-Montes e Ourense - en realidade o redor do curso alto do río Tâmega, perto das minas de cobre de Montealegre e no territorio rico en estaño da contorna de Verín Tâmega. Fora desas áreas aparecen exemplos dispersos pola xeografía do Noroeste e mesmo tamén no centro e sur de Portugal.

Unha presenza a ter en conta é a que acontece no este da provincia de Lugo, por ser nela onde atopamos uns bos paralelos para o exemplar do Museo das Mariñas, que por outra parte resposta as características propias do que é o tipo máis sinxelo dentro desta familia de machados. Referímonos unha peza do depósito de Neiro (Monteagudo 1977, nº 1015) e outra da provincia de Lugo (Idem, nº 1021), con mazarotas grandes e ben conservadas que se afastan da idea da non eliminación do cono de fundición, para sinalar cara unha elaboración intencional do que se convirte nunha parte máis do produto final buscado. E, tamén, cun biselado dos lados menores pouco marcado ou practicamente inexistente que leva a sección a unha forma case que rectangular. Esa perda da hexagonalidade abunda nas pezas de orixe galego, caso de Verín, Domaio ou Tui, pero tamén se constata nalgúnhas do norte de Portugal, v.gr. Insalde, o que relaxa a posible interpretación xeográfica e apunta unha maior simplificación dos moldes, achegándose a unha simple barra metálica prismática, so ensanchada no gume e adquirindo algo de complexidade no talón co aditamento de tope, asas e mazarota. Tamén a boa calidade da peza apuntaría á presenza de ligas con baixo porcentaxe en chumbo que se constatan nesa mesma área lucense.

2. Machado de tope de dous aneis e mazarota de fundición (Fig.C)

A. *Dimensións*

Lonx. Máxima Total: 267 mm Lonx. Do Machado: 222 mm.

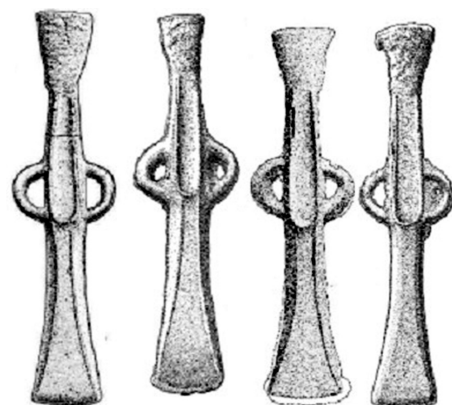
AnchMáx. (Fío): ca. 60 mm (conserva 52 mm)

Anch. Tope: 21 mm

B. *Descrición*

A segunda peza é de novo un machado de tope de dous aneis con mazarota de fundición, aínda que agora no tan ben conservado coma o anterior, da que a diferencian tamén algúns atributos formais. Agora é un peza máis estilizada ca anterior, con forma rectangular alongada e estreita, o que se engade uns perfís curvos - levemente convexos no talón e marcadamente cóncavos na folla, e na que a sección é trapezoidal, con un acusado biselado nos lados menores. Conserva tan só os arrinques de dúas asas que, con forma semicircular e sección tendente a trapezoidal, dispúñanse enriba do tope, aínda que remataban por debaixo deste. De novo presenta mazarota de fundición troncocónica inversa e sección circular, pero neste caso é proporcionalmente pequena con respecto da peza.

O talón coma na anterior tende a rectangular, a pesares do alombamento sinalado, cos rebordes máis altos e tamén levemente converxentes cara o remate superior, pero agora, no inferior, definen un tope tamén saínte, pero curvo nunha das caras, e recto na outra, que, ademais, proxectase cara a folla. Esa parte é de aspecto semellante a peza anterior,

D

Fig. C. Machado 2 do Museo das Mariñas
(Fot. Alfredo Erias).

Fig. D. Machados do grupo Monteagudo
29, de corpo estreito e perfil sinuoso
(1-2 e 4, Monteagudo, 1977; 3,
Rodríguez - Hidalgo, 1987).

C

no inferior, definen un tope tamén saínte, pero curvo nunha das caras, e recto na outra, pois ensancha cara o fio, pero tamén o fai, en menor medida, cara o tope, o que lle outorga o carácter cóncavo ós bordes. Ademais, os lados maiores son levemente convexas e os menores presentan unha marcada disposición en bisel, o que unida a escasa diferencia na anchura de todos eles, fai que a sección sexa sinaladamente trapezoidal, coa característica de que as arestas, ademais, están achaflanadas. O fio, aínda que perdeu un dos seus extremos, que coma na anterior están romos, aparece como máis curvo, con máis profundidade pero, ó mesmo tempo, menos expandido.

O estado de conservación é moito peor ca anterior. Trátase, de partida, dun machado que non foi rematada, pois o que na primeira eran as costuras do moldeado bivalvo, agora son unhas amplas rebabas que contornan toda a peza, moi marcadas no talón e menos na folla, na que acaban desaparecendo conforme nos achegamos o fio. As superficies aparecen agora rugosas, produto das deficiencias da colada, o que se engade abundantes erosións, boa parte de aparencia recente, pero tamén en relación con deficiencias previas na elaboración da peza. Pero, sen dúbida, onde máis afecta o deterioro e nas asas, das que so se conservan os arranques, e no fio coa perda dun dos seus extremos. A pátina orixinal parece castaño clara, pero atópase perdida en boa parte das superficies, onde aflora un material de cor gris ou gris-verdoso en forma de grandes manchas ou pequenos esconchados.

C. Tipoloxía

Agora estamos diante dunha peza de novo do grupo 29, pero no seu tipo B. Seguindo a LuisMonteagudo: «este tipo sería formalmente moi próximo ó anterior, pero ten sección decagonal, obtida mediante o biselado das arestas; a folla e grosa e o biselado das arestas ancho, o que orixina una sección uniformemente decagonal; noutros casos esta pode derivar en case rectangular, e excepcionalmente tamén octogonal ampla. O tope é na maioría dos casos sinaladamente curvo, frecuentemente baixo ou centrado con respecto os aneis» (Monteagudo 1977). Polo que respecta a distribución, trátase de novo dun tipo abóndante que ten a súa area de maior concentración nos vales dos ríos Ave e Coura, en relación á minería do estaño, cunha proxección cara o río Miño e a costa. Un núcleo secundario e algo afastado situaríase no tramo alto do val do Támega. Xa de xeito máis illado, constátase tamén a súa presenza no occidente de Asturias e no centro-norte da actual provincia da Coruña, e mesmo na Beira Alta portuguesa. Polo que respecta a cronoloxía Monteagudosítuao xenericamente no Bronce Final e aduce como argumento a súa asociación o tipo 39 no depósito de Areosa, no Norte de Portugal.

Neste caso as características correspóndense sen case que matices salientables. Quizais que o biselado das arestas é moi estreito o que atenúa o carácter facetado da folla, pero, sobre todo a forma espatulada do extremo distal. Trazo singular dentro dos machados de talón e que no grupo 29 aparece só nalgúns que coma este inscribíense no tipo 29B, particularmente nun de Santa Trega, e máis atenuada nalgún do Norte de Portugal. Un número de casos aínda insuficiente para outorgarlle entidade de atributo significativo a ese trazo formal.

Namentres, o carácter de peza alongada, estreita e de perfil sinuoso, na que os rebordos do talón tenden a converxer, achega este machado, aínda dentro do tipo B, a algunha outra peza e especialmente as da variante B1, que aparece escasa e moi dispersa o norte do río Miño; e fóra desa variante, ó tipo D, tamén escaso e centrado na beira sur dese mesmo río. Na realidade, xa o propio Monteagudo (1977, 165) tiñase decatado da existencia deste particularismo formal no caso do tipo A, o que definía: «Nas pezas nº 972, 1003, 1005, 1008, 1011 y 1024 os rebordos do talón acadan case o extremo deste, o tope e semicircular e a sección da folla é sempre hexagonal». Pregúntase pola posibilidade de que esas pezas puidesen con formar unha variante propia, pero descártao pola heteroxénea difusión xeográfica, sinalando ó tempo a súa posible vinculación coas do B1 ou 29D, das que as considera imitacións pobres. Mesmo lembra algunha deses machados conservan aínda uns leves rebordos na folla que lembran ós propios do tipo 29D.

III. O GRUPO 29, ENTRE A SIMPLIFICACIÓN E A ESTILIZACIÓN

Como corolario desta sucinta presentación de dúas pezas inéditas do Grupo 29, temos os dous camiños que ambas expresan na evolución deste grupo de machados e as implicacións que eses teñen na definición e interpretación duns machados que na súa singularidade tanta controversia veñen creando na investigación da metalurxia da Idade do Bronce. Pois malia a súa semellanza en canto formulas lisas dun repertorio que inclúe distintos tipos nervados ou decorados, os matices que as diferencian expresan a procura nun caso da simplificación dunhas pezas que aínda teñen un sentido instrumental, sexa como útil ou como lingote, noutro a estilización doutras que apuntan a un significado no que a forma ten un valor en si mesmo, semellando afastar ó machado do exclusivamente instrumental.

O primeiro dos machados aquí estudados é unha boa expresión do primeiro proceso. Aquel que leva a simplificación do machado, manifestado na folla que elude todos os elementos de carácter decorativo ou mesmo estruturais, como as nervaduras, ó tempo que leva a sección a unha forma tamén simple, coma o cadrado fronte do trapecio no tipo A, ou o círculo ou o ovoide, fronte do facetado, no tipo B. A primeira atopámola ben representada neste exemplo, a segunda, aparece ben representada no depósito de Cabeiras, o que mesmo dificulta a clasificación das pezas e insinúa certa despreocupación pola forma. Un camiño para o que unha heurística centrada no uso como lingote parece convir, pois a simplicidade da folla achégaa a da barra metálica, e a despreocupación pola forma podería estar substituída polo peso como motivación principal, pero tampouco é descartable que facilite o uso destas pezas como útiles.

Na segunda das pezas, ó contrario ca anterior, destaca unha elaboración na que a forma, aínda que sen aditamentos, ten un peso especial. Aquel carácter estreito, sinuoso e alongado, outórgalle unha esvelteza que contrasta coas máis das pezas do grupo 29 e en xeral cos machados de tope galaico-minhotos, que tenden as formas macizas de bordos rectos. Unhas características que so se dan nun reducido número de pezas, as máis do tipo D, no que mesmo se realza polos rebordes laterais na folla, con exemplos nos depósitos de Areosa (fig.D1, Monteagudo, nº 1061), Moreira (Fig. D2, Monteagudo, nº 1064) e Melgaço (Monteagudo, nº 1066), e especialmente nun dos exemplares do depósito de Saians (Fig. D3, Rodríguez-Hidalgo, nº). Pero tamén na variante B1, v.gr. Collada (Fig. D4, Monteagudo, nº 1051), ou no mesmo tipo B, como expresaría o machado en estudio. Unha construción intencional, selectiva, e allea o funcional, que emprega os volumes, ergo a plasticidade, na definición formal do que debería ter sido un simple machado ou mesmo un machadolingote. Unhas formas que mesmo semellan apuntar a certa antropomorfización do machado, algo que Monteagudo xa apuntaba para pezas do tipo 40B (Monteagudo 1977, 237-8), distintas pero coevas e inmersas no mesmo proceso de deriva funcional do machado en relación a circulación do metal.

En definitiva, unha estilización e plasticidade que semella, aínda na súa escaseza, transversal no tipolóxico e dispersa no xeográfico, o que incide na súa especificidade formal, pero tamén conceptual. As razóns desta invasión do estético no plano do funcional debe de estar en relación con outros episodios semellantes, como os tipos decorados dentro do propio grupo 29, ou a presenza de exemplares decorados noutros grupos e tipos (Suárez, 2007), expresando a polisemia do machado no ámbito dos grupos que os producen.

BIBLIOGRAFÍA

- ARES, M.; BASANTA, L.; POMBO, X.A. (1994), Tres machados de tope e un molde nas terras de Vilalba (Lugo), *A Croa* 4, 6- 9.
- BLAS CORTINA, M. A. de, (1991/92): «Nuevos testimonios metalúrgicos de la Edad del Bronce en el Centro- Occidente de la región cantábrica», *Veleia*, 8-9, 1991/1992, 109-137.
- CARBALLO ARCEO, X. – REY CASTIÑEIRAS, J. (2014): «O depósito de machados de talón de Cabreiras (Arbo, Galiza) no contexto da bacia baixa do Miño», A. M. S. Bettencourtetalii, *Corpos e metais na fachada atlántica da Ibéria. Do Neolítico à Idade do Bronze* (Braga 2014), 107-124.
- MONTEAGUDO GARCÍA, L. (1951): «Hachas de talón», *Boletim Grupo dos Alcaldes de Faria* 3, 1951, 1-10.
- (1977): *Die Beile auf der Iberischen Halbinsel, Prähistorische Bronzefunde* IX, 6 (1977).
- RODRÍGUEZ PAZ, J., HIDALGO CUÑARRO, J.M. (1987): «Nuevos hallazgos de la Edad del Bronce en Vigo: El depósito de hachas de Estea-Saiáns», *Castrelos*, 3-4, 65- 84.
- SUÁREZ OTERO, J.(2007): «Hachas de talón decoradas: un fósil de la ritualidad en torno a la producción metalúrgica del Bronce Final gallego», VV. AA., *Guardar, resguardar, aguardar. Arqueología de los depósitos metálicos del Bronce Final en la Península Ibérica* (León 2007), 290-297.
- (2016): «El hacha argárica nº 568 de Luis Monteagudo: metales, territorios y gentes en la cultura del Bronce del Noroeste», *Anuario Brigantino* 39, 2016, 73-94.
- (2018-2019): «Reivindicando a LuisMonteagudo. Una aproximación a «Die Beile auf der Iberischen Halbinsel», *Boletín Auriense* XLVIII / XLIX, 2018-2019, 63-108.
- VILLA VALDÉS, A. ed. (2009): *Museo Castro de Chao Sanmartín. Grandas de Salime, Asturias* (Oviedo, 2009).

NORMAS DE PRESENTACIÓN DE ORIXINAIS DO ANUARIO BRIGANTINO

Tema

O *Anuario Brigantino* é una revista de investigación nos campos da Arqueoloxía, Historia, Historia da Arte, Historia da Literatura e Antropoloxía, podendo admitir excepcionalmente outros, segundo o criterio do Comité Científico. O ámbito de investigación primará o marco xeográfico de Betanzos e a súa comarca, sendo extensible ao resto de Galicia. Está editada polo Concello de Betanzos e a súa periodicidade é anual.

Orixinais

Os orixinais deberán ser inéditos. Oportunamente e diante de traballos de especial interese, o Comité Científico poderá contemplar a publicación de traducións, a reedición de traballos raros e/ou antigos, así como edicións corrixidas e/ou aumentadas de traballos publicados fóra da revista.

Formato, lingua e soporte

Os traballos deben enviarse por correo electrónico a anuariobrigantino@betanzos.net. Os textos remitiránse en galego, castelán, portugués ou inglés en calqueira programa de procesador de textos (Word, Open Office e similares) e as fotos en formato JPEG ou TIFF.

Extensión e ilustracións

Unha vez maquetado co estilo propio do *Anuario Brigantino*, aconséllase que o traballo non supere as 25 páxinas, se ben o Comité Científico poderá establecer as excepcións que considere oportunas.

Autor-Autores

Engadirase unha nota biográfica do autor ou autores, que non exceda as 5 liñas maquetadas. Dita nota debe incluír o correo electrónico, a institución onde presten os seus servizos e a labor que desempeñan.

Sumario e Abstract

Os orixinais deberán acompañarse dun sumario ou resumo na lingua do traballo e outro (abstract) en inglés, que non deben exceder, cada un, das 10 liñas maquetadas. Ademais haberá que escoller cinco palabras

clave que definan o contido do traballo e presentalas no idioma orixinal do traballo e na súa tradución ao inglés.

Texto

Empregarase a cursiva para aquelas palabras que se utilicen como denominacións técnicas ou sexan alleas á lingua na que se redacta o orixinal.

Utilizaranse as comiñas « ... » para as citas textuais breves (inferiores a 50 palabras); as demais irán en parágrafo á parte e sangradas na marxe esquerda sen entrecomiñar. As comiñas simples " resérvanse para conter significados. As supresións de texto nas citas indicaranse mediante tres puntos entre corchetes [...]. As intervencións do autor nas citas tamén se farán entre corchetes.

Citas bibliográficas

Citas parentéticas complementarias da bibliografía final.

No texto, entre paréntese, sitúase o apelido (ou apelidos, se se considera) do autor ou autores, con minúscula e sen a inicial do nome propio, seguido por coma, espacio e ano de publicación.

Se é preciso, despois de dous puntos, irá o número de páxina (se se sinala a primeira e a última, sepáranse por un guión). Se se trata dunha obra en varios volumes, antepoñerase o número do que corresponda ó da páxina, separados por coma. Se o envío non é a unha páxina senón a unha columna, un documento, etc. incluírase antes da cifra a abreviatura correspondente.

Exemplos: (Miguez, 2000), (García Bellido, 1943: 21), (Pastoureaux, 1988: 261-316), (Meijide, 1988: doc. 2, 38).

Cando no mesmo ano hai dúas ou máis publicacións dun mesmo autor ás que hai que referirse, colócase detrás do ano unha letra para identificalas: (Monteagudo, 2000a). Cando se inclúe o nome do autor no texto, entre parénteseponse só o ano e, se procede, as páxinas. Exemplo: Como indicou Barreiro Fernández (1984: 51)...

Se hai máis dun autor, inclúense todos ata tres, separados por comas, e se hai máisponse só o primeiro seguido de et al.

Notas ó pé

As notas ao pé aparecerán ao final do texto e non conterán referencias bibliográficas, xa que estas deberán aparecer dentro do propio texto e colocadas entre parénteses. As notas ao pé servirán unicamente para desenvolver de forma somera algunha idea ou aportación que non vaia aparecer no texto do artigo. Empregaranse as notas ao pé para citar as obras literarias antigas, as notas ao pé e os recursos electrónicos:

Recursos e edicións dixitais

Indicarase a dirección web e a data de consulta entre corchetes.

RICCIONI, Stefano (2008): «Épiconographie de l'art roman en France et en Italie (Bourgogne/Latium). L'art médiéval en tant que discours visuel et la naissance d'un nouveau langage», Bulletin du Centre d'Études Médiévales d'Auxerre, no 12 [<http://cem.revues.org/index7132.html>]. Consulta de 10-10-2008].

Notas de prensa

Poderán ir como nota ao pé indicando o título da publicación, a data de publicación, o número do exemplar e as páxinas. En caso de contar un título a nota ou a imaxe empregada, deberá ser escrito en cursiva.

Obras literarias antigas

Acoleranse ás referencias abreviadas de uso común, precedidas do nome do autor en maiúscula e do título da obra: SAN ISIDORO, Etimologías, II, 3, 5, entendéndose libro II, capítulo 3, sección 5. No caso de utilizar edicións modernas das mesmas, seguirase o formato da norma antecedente. Os textos bíblicos serán citados así: Éxodo 5, 1-2; Apocalipsis 12, 7. Pódense tamén utilizar as abreviaturas convencionais dos libros: Ex. 5, 1-2; Ap. 12, 7.

Bibliografía final

Monografías e obras colectivas

APELIDO(S), Nome completo (ano): Título en cursiva. Editorial, lugar de edición, [vol./tomo]. De existir varios autores, cada nome e apelido(s) se separarán por punto e coma. BARNAY, Sylvie (1999): Le ciel sur la terre. Les apparitions de la Vierge au Moyen Âge. Éditions du Cerf, París.

Se se trata dunha obra colectiva citada na

súa integridade, indicarase «ed./dir./coord.» entre o nome do compilador e o ano de edición.

CARRERO, Eduardo; RICO, Daniel (eds.) (2004): Catedral y ciudad medieval en la Península Ibérica. Nausicaá, Murcia.

Artigos de revistas

APELIDO(S), Nome completo (ano): «Título». Nome da revista en cursiva, vol./tomo, no, páxinas. YARZA LUACES, Joaquín (1974): «Iconografía de la Crucifixión en la miniatura española, siglos X al XII». Archivo Español de Arte, t. XLVII, no 185, pp. 13-38.

Capítulos de libros e contribucións en actas de congresos

APELIDO(S), Nome completo (ano): «Título». En: APELIDO(S), Nome completo (ed./dir./coord.): Título do libro ou volume de actas en cursiva. Editorial, Lugar de edición, [vol./tomo], páxinas. KENAANKEDAR, Nurith (1974): «The Impact of Eleanor of Aquitaine on the Visual Arts in France». En: AURELL, Martin (dir.): Culture Politique des Plantagenêt. Université de Poitiers-Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale, Poitiers, pp. 39-60.

Se o autor do capítulo coincide co autor do libro, non se reitera o nome, dándose por sobreentendido. SAUERLANDER, Willibald (1974): «Über die Komposition des Weltgerichts-Tympanons in Autun». En: Romanesque Art. Problems and Monuments. The Pindar Press, Londres, vol. I, pp. 223-267.

Catálogos de exposicións

Título da exposición en cursiva (ano), catálogo da exposición (Lugar, ano). Editorial, Lugar de edición. The Year 1200. A Centennial Exhibition at The Metropolitan Museum of Art (1970), catálogo da exposición (Nueva York, 1970). The Metropolitan Museum of Art, Nueva York.

No caso de citar unha contribución concreta dentro dun catálogo, proceder segundo a norma precedente incluíndo os datos precisos da exposición de acordo coa presente norma. CUADRADO, Marta (2001): «Virgenes abrideras». En: Maravillas de la España Medieval. Tesoro sagrado y monarquía, catálogo da exposición (León, 2000-2001). Junta de Castilla y León, vol. I, pp. 439-442.

Teses doutorais e memorias de investigación inéditas

APELIDO(S), Nome completo (ano): Título da tese en cursiva. Tese doctoral/memoria de investigación inédita, Universidade/centro de investigación.

PÉREZ HIGUERA, María Teresa (1974): Escultura gótica toledana. La catedral de Toledo (siglos XIII- XIV). Tesis doctoral inédita, Universidad Complutense de Madrid.

Edicións de fontes e obras literarias

NOME E APELIDO(S) (ano): Título en cursiva. Edición de APELIDOS, Nome (ano da edición moderna): Título da edición en cursiva. Editorial, Lugar de edición, [volume/tomo].

JOHANNES GERSON (1363-1429): Opera Omnia. Edición de DU PIN, Louis Ellies (1987): Johannes Gerson. Opera Omnia. George Olms Verlag, Hildesheim, vol. III.

Se non se pode precisar a data exacta da fonte orixinal, indicárase o século, e se tampouco fose posible indicar isto, deixárase en branco indicando ó final a data da edición moderna.

Ilustracións

As imaxes incluídas serán fotografías ou deseños libres de dereitos. En caso de reproducir imaxes xa publicadas, deberá citarse debidamente a fonte orixinal. No caso de imaxes tomadas de Internet, especificárase a dirección web e a data de captura. En todo caso, o autor do traballo será o responsable de calquera posible vulneración de dereitos. O envío das imaxes debe facerse en formato JPG ou TIFF, cunha calidade mínima que permita a súa edición e maquetación. De non ser así, poderá ser descartada. De existir un lugar determinado dentro do texto para a colocación das imaxes, debe ser indicado cunha numeración correlativa (Imaxe 1, Imaxe 2, etc.) para facilitar o traballo de edición posterior. Cada foto deberá ir acompañada dun texto para o pé de foto no que se citará a información do seguinte xeito: APELIDOS, Nome (Ano). Título ou descrición da fotografía en cursiva. Medidas, fondo.

Fig. 14. FERRER (ca.1890). Vendedoras na rúa da Porta da Vila. Arquivo Municipal de Betanzos.

Se se trata da reprodución dalgunha obra de arte o sistema será similar:

APELIDOS, Nome (Ano). Título da obra en

cursiva. Material e medidas se se coñecen. Fondo do que procede.

Fig. 15. LÓPEZ CRESPO, J. (1903). José Ildefonso Portal Montenegro. Museo das Mariñas.

Dereitos

Os autores serán sempre os responsables legais dos seus textos. Non se poderá esixir ningún tipo de remuneración económica nin a publicación do traballo supón ningún tipo de relación contractual co Concello de Betanzos.

Revisión

Será decisión do Comité Científico a publicación definitiva de cada traballo, tratando sempre de corrixir xunto co autor todos aqueles erros que sexan advertidos.

Os artigos de investigación estarán avaliados por dous expertos no tema, revisando o traballo de forma anónima seguindo o sistema de dobre cego e emitindo un informe no que se valorará a pertinencia da súa publicación.

A revista comprométese a adoptar unha decisión sobre a publicación de orixinais nun prazo de seis meses, reservándose o dereito de publicación nun prazo de dous anos, dependendo sempre das necesidades da revista.

O *Anuario Brigantino* contactará cos avaliadores aos que lles remitirá unha copia do texto sen indicio directo da identidade do autor e un modelo de informe no que se poida avaliar o contido do artigo, os aspectos formais, a calidade do texto, a clasificación tipolóxica no que deberemos encadralo e un veredicto no que se aconselle ou non a súa publicación ou a súa corrección. Estes datos poden ser enviados ao autor, tamén de forma anónima para o seu coñecemento e para favorecer as eventuais modificacións.

Corrección

Casa dos Espellos conta cun Comité de Redacción que revisará todos os textos e poderá propoñer modificacións nos mesmos aos autores, que disporán dun prazo máximo de dúas semanas para solventar os erros indicados. Non se permitirán cambios substanciais do texto entregado.